

СРПСКА УМЕТНОСТ - БАЛКАН И ОРИЈЕНТ

Проучаваоци српске сликарске баштине нису се посебно посвећивали термилошком и појмовном одређењу речи Оријент и Балкан. Прети неумесношћу позивање на могућност доумица да ли је и Византија била на Оријенту, да ли је Константин Велики био Византинац или Балканац, а у мрком засенку пејоративних квалификација новијег доба, поготово из XIX века када је занимање за Оријент било у пуном успону израженом и кроз „оријентално сликарство“. Обележавање стопедесетогодишњице рођења Паје Јовановића 2009. године нарушило је круто постављене оквире и његовог „оријенталмалераја“. Најпре је у Вршцу пригодно приређена изложба под насловом *Слике Балкана*, наизглед неосновано сузила њихове мотиве на овај простор.¹ Потом је у главној музеалској пратећој публикацији приређене у Београду у једном поглављу тражено Јовановићево место „између Балкана и Оријента“. Утемељено на обимној странијој литератури указано је на основне премисе његове оријенталистичке формације.² Чини се упитним тражење ослонаца и у домаћој изворној и преведеној библиографији, као и подстицај што приближнијој употреби одредница какве су Исток и Запад, Блиски и Далеки Исток, Левант и Медитеран, Европска Турска и Југоисточна Европа, Оријент и Балкан.

Ни у једном одговору не треба тражити ни очекивати последњу реч квалификација. На таквом покушају сломио би се и поглед на најглобалнији појам Истока и Запада, који се кроз векове мењао и преображавао, нудио важније елементе за „за вредновање динамике и промена, него сталности и континуитета“.³ Пресудни чинилац проистицао је из поделе Римског царства на Западно и Источно, границом која је у следећа скоро два миленијума ци-византијски повила Балкан, од Срема ка Јадранском мору. Разлике су трајно опстајале, да би „Западно и Источно Римско царство неким остала непролазна опсесија ... као усуд вечног Лимеса, моста и раскршћа“.⁴ Драгоцено је постављено питање како се, на пример, крајем

¹ П. Петровић, *Слике Балкана*, Вршац 2009.

² М. Тимотијевић, *Паја Јовановић*, Београд 2009/2010, 71.

³ С. Ћирковић, *Работници, војници, духовници. Друштва средњовековног Балкана*, Београд 1997, 337.

⁴ D. Tanasković, *Med i krv. Između „Evropske Turske“ i „Jugoistočne Evrope“*,

XIII века сагледавала у Србији разлика Истока и Запада. За западњаке и на Балкану се указивао Исток у лику Византијског царства, настављачу и чувару традиције анти-чког света, да би у обрнутом смеру западњаци били доживљени као крсташки рушиоци Византије, путеводитељи подели хришћанске Цркве и продору османских Турака у Европу.⁵

Византија је остала „једна од најфасцинантнијих и најути-цајнијих раздобља у историји човечанства“,⁶ државно – политички срушена али трајног цивилизацијског идентитета, дубоких одјека у српској не само средњовековној књижевности, градитељству и сликарству. Питање сусрета или сукоба цивилизација и на Балкану подстиче подсећање да се појам цивилизације у модерном значењу појавио у XVIII веку, тако што се њиме означава технички, а културом духовни напредак.⁷ Свеједно, надирање Истока у Европу учинило је да превлада погрдно поимање како се мрачни средњи век догађао само на Оријенту, одакле су и Византинци, свеколико заостали у односу на модерне ок-циденталне цивилизације и културе. Запостављају се високи доприноси култури старог континента: Аристотела, Питагоре, Хомера, Јулија Цезара, Александра Великог, потеклих са тла античке Грчке и Рима. Као и нишки Константин.⁸ У епохама када је варварство увелико било наклонено северу и западу Европе. Пре него су се винули ка небу, звоници готичких катедрала, ефектно довршени у XIX веку, у Константинопољу се гордила купола Јустинијанове Свете Софије, потом, у зрелом средњем веку, и српско црквено градитељство и сликарство је унело своју улогу у организам византијске уметности.

Са призвуком игре речима, географија у Оријент – oriens, укључује и Византијско царство. Ниме, термилошким лутањима придружује се географско оцртавање Далеког Истока, тамо „где излази сунце“, источно од „Старог света“, ка Индији, Кини, Јапану, Пацифику. Ближе европском континенту, на „западу Ист-ока“, простира се Блиски Исток тако што је Византија имала европски део, те се напомиње да ни касније оријентализам Грка није азијски.⁹ Као што ће бити случај са другим подручјима која проучавају историчари уметности, Блиски Исток има већи смисао као културолошка целина, него тачно земљописно омеђена област. Иако је на његовој мапи и део Египта, у Малој Азији се слуте обриси граница, око источних обала Средоземног мора и Персијског залива. Пред историчарима ликовних уметности је приметнији задатак убицања Леванта, нарочито због позивања на утицаје „левантинског барока“ на српску уметност XVIII века. Ретко га уносе у азбучнике енциклопедија, као ни балканолози код којих често нема помена ни Оријента. Земљописни атласи и геополитика

поговор у: I. Sekulić, *Balkan*, Beograd 2008, 71, 73.

⁵ С. Ђирковић, *Сусрети великих цивилизација око 1300. Исток и Запад у југоисточној Европи. III Културни образци друштва у сазревању*, Београд 1997, 369-371.

⁶ С. Терзић, *О сусрету или сукобу цивилизација на Балкану* (реч на отварању научног скупа), Историјски институт САНУ, Зборник радова 16, (Београд 1998), 15.

⁷ *Нав. дело*, 14

⁸ М. Будимир, *Са балканских источника*, Београд 1969, 15-17.

⁹ М. Todorova, *Imaginary Balkan*, New York 1997, Beograd 2006, 69.

јасно указују да крај источне обале Средоземног мора, наспрам Кипра, постоји Левантско море. И Левант, подударан са Блиским Истоком, предњом Азијом, али, ипак, ограничен на земље у поменутом појасу Медитерана (Турска, Сирија, Либан, Израел, део Египта), што би свакако требало имати у виду не само због термиолошке исправности. Без претње великом за-буном, треба приметити да код Тулона у Француској постоји острвце Левант, као и Леванто, мала област источно од Ђенове у Италији. Сва је прилика да нема сврхе ни појам Леванта сводити на симболично уопштавање за Исток, још мање у њему не видети Оријент у коме је и Јерусалим, стожер јудејске и хришћанске ре-лигије и цивилизације.

Погрешно би било разумети призивање земљописа како би оријенталним тоновима загасио блиставост античког и виза-нтијског света. Разумљиво је што је продор Турка, Осма-нлија, једног оријенталног народа, у ткиву Европе после хиљду година Византије створио простор за пет векова своје проширене им-перије, цивилизацијских, културних и религиозних утицаја на судбину континента. Не с циљем да ублаже нараслу пејо-ративност, лингвисти, турколози, арабисти, оријенталисти, тра-же за оријентализам речи истог смисла, али, мекшег звука. У изворном значењу из француског, потом секундарном из енглеског језика, „оријентализам садржи источњаштво, источњачки језик и изражајне особености, источњачке обичаје, навике, начин миш-љења“, док научно проучавање Истока кроз оријенталистику представља самосвојни „номенклатурни интернационализам“, коме припада и структурална целовитост оријенталног сликарства XIX века.

„Источњаштво“ прекрштено у оријентализам оставило је видне трагове у историји српског народа.¹⁰ Мада се „померање“ ње-гове државне територије одражавало на будућа историјска права,¹¹ не доводи у сумњу да је „петовековно османско наслеђе пред-стављало комплексну симбиозу турске, исламске и византијске односно балканске традиције“.¹² Као што је хришћанство поступно давало византијски печат Источном римском царству, талас исламизације је отворио и „бојно поље између царства и култура“ Истока и Запада са „потребом онтолошке и епистемолошке дистинкције“,¹³ али не тако да поједностављено упућивање на различитост Оријента и Окцидента тежиште пажње усмери на супротности.¹⁴ Христијанизацију и византинизацију замениле су апирације ислама, оживљавајући у научним дисциплинама нео-пходност нових термиолошких норми и конвенција. Ислам је био „догма и живот“.¹⁵ Значио је не само религију него и просторно ширење турског, османлијског, османског, отоманског царства које по најчешће цитираном познаваоцу постколонијализам и ори-

¹⁰ Д. Танасковић, *Змајев Исток*, Упоредна истраживања 1, (Београд 1975).

¹¹ С. Ђирковић, *Срби међу европским народима*, Београд 2004, XVII.

¹² М. Тодорова, *nav. delo*, 382.

¹³ Ј. Ставријанос, *Балкан после 1453. године*, Београд 2005, 4.

¹⁴ Д. Танасковић, „*Orijentalizam*“: *istočnjaštvo ili orijentalistika?*, *Kulture Isoka* 10, (Beograd 1986), 33-35.

¹⁵ Д. Танасковић, *Ислам: догма и живот*, Београд 2008.

Сл. 1 Паја Јовановић, Мачевање

Fig. 1 Paša Jovanović, Fencing

јентализма није репрезентовало само „апстрактност Оријента“.¹⁶ Најпре су Турци Селџуци дошли у Анадолију, а потом крајем XIII века, на месту њихове урушене, Осман постао султан нове турске државе Османлија, према називу врховне власти називано и Отоманско царство.

Несумњиво је да постоје разлике у номенклатури турског, отоманског, османлијског. Мада у нијансама оне ни историчаре уметности не ослобађају извесних обавеза, макар у доследности примене речи Турчин или Османлија, Турско или Отоманско царство. Балканолози скрећу пажњу на некритичку употребу имена Турчин за муслимане уопште, чак до упућивања на то да су Османлије биле образована елита, Турци малоазијски про-винцијалци.¹⁷ За низ научних дисциплина проблем је знатно шири. У њему су устаљене извесне конвенције у које ваљда не-ма потребе дирати, нити их употпуњавати. Лексикографија и биб-лиографија историје ликовних уметности користи одредницу исламска, не муслиманска, поготово не мухамеданска уметност. Ипак треба рећи да је муслиман партицип од ислам са наставком „ан“,¹⁸ са истоветним значењем припадништва исламској односно мухамеданској вероисповести, без упоредности хришћанске и мухамеданске уметности.

¹⁶ E. Said, *Orientalism*, New York 1978, 35.

¹⁷ Л. Ставријанос, *нав. дело*, 92; М. Todorova, *нав. delo*.

¹⁸ *Мала енциклопедија Просвета 2*, Београд 1969.

Веома је значајно залагање да се мора тржити термилошко и појмовно раздвајање „исламске“ од „муслиманске“ културе,¹⁹ такође, у хришћанској уметности не именовати мухамеданске него исламске елементе. У ствари, исламско носи значење ширих, „скоро идеалних размера“, за разлику од муслиманског са регионалним особеностима, као што је случај у Босни, подручјуса „локално/регионалном специфичном историјском и друштвеном резултатом датих геокултурних и традиционалних интеракција“, што само може потврдити „статус признатих и цењених Европљана“.²⁰ Када је Босна са Херцеговином постала самостална држава муслимани јужнословенског порекла постали су народ са именом Бошњаци,²¹ муслимани са великим почетним словом М. Историчари подсећају да у средњовековној Босни термин Бошњак није носио етничко значење, него име свих становника те државе.²² Очито је да научним делатницима многих струка термилошко – појмовне дефиниције неће бити олакшане.

Оријенталистика се позива, чини се, и на детаље мање важности, који и те како дотичу циљ. На пример, турцизми су речи потекле искључиво из турског језика, у односу на изворност османизма.²³ Турска или босанска кувана кафа не изазивају дипломатске спорове као порекло баклаве, познате још у Византији, питањем да ли је грчка посланица или је то „колач турског султана“.²⁴ У поезији за певање посебно место имају оне за се-вдах, севдалинке, у XIX веку из муслиманских обичаја пренете и у „српске севдалинке“, са одјецима у данашњем турбофолку.²⁵ Утврђено је да су се хришћани у отоманском царству забављали уз звуке фруле и гусала, а онда је у веку обележеном ратовима за ослобођење, од Турака преузета труба, поставши српски национални инструмент.²⁶

На особен високозахтевнији опрез опомиње промењена целокупна друштвено - политичка клима у XIX веку. Тадашње оснивање националних држава доносило је даље учвршћивање, али и иновирање традиција односно наслеђа. Српска црквена уметност најстабилније је држала до тековина византијске и националне средњовековне културе, да би под знамењем романтизма започео јуриш ка обнови српско - византијског и српског архитектонског стила. Међутим, центрипетална снага ислама доприносила је уобличавању удруженог дејства отоманског и византијског. У приметној различитости сеоских и градских средина, овој другој је узор био господски начин живота османске државне елите: куће за

¹⁹ Д. Танасковић, *Исламско у књижевности и култури балканских народа*, Летопис Матице српске 482, 4, (Нови Сад, октобар 2008), 676.

²⁰ *Исто*, 677.

²¹ *Исто*, 683.

²² М. Петровић, *Тамне мрље српске историјографије. Разговор са Андријом Веселиновићем*, Летопис Матице српске, 482, 4, (Нови Сад, октобар 2008), 1006.

²³ Д. Танасковић, *нав. дело*, 681.

²⁴ *Исто*, 688.

²⁵ М. Матицки, *Севдалинке као заједничка лирска форма балканских народа*, Летопис Матице српске 482, 4, (Нови Сад, октобар 2008), 729-730.

²⁶ Д. Танасковић, *нав. дело*, 686.

становање, ентеријери, одевање, обје-дињен на целом подручју Турског царства.²⁷ Ипак, већ започети процеси европеизације и деисламизације нису се могли зауставити. Оријентална мода, па и сликарство, били су епизода на модернизованој културолошкој слици, да ли рећи, Балкана или југоисточне Европе.

Израстао је, наиме, Балкан, не само као географско – топономастички проблем. Колико је „једно велико гробље разних господарења и цивилизација“ размишљала је снагом литералног језика Исидора Секулић.²⁸ Био је међа дубоких промена културе још када је на подручју данашњег Балкана дошло до деобе лепе-нских земљорадника и сточара, потом ратом против Трибала Александра Велики је инспирисао настанак архетипа за „тамни вилајет“²⁹ какав ће се много касније, после заузимања Београда 1521. године, приписивати Балкану под влашћу Османлија, као „тамни вилајет Европе“. Назив Балкан и потиче из времена ширења Отоманског царства на стари континент у XV и XVI веку. Наглашеније од Оријента, Балкан захтева прилагођавање тренутку употребе и са односом према свим становницима и свим историјским, географским, геополитичким, етничким, ко-нфесионалним, културним и другим посебностима.

Неодлучније се опредељује и етимологија. У њој се несумљиво налази веза са античким Хемусом, „шумовитом планином“ протегнутом „од Црног до Јадранског мора“, у ствари, са планинским масивом у Бугарској. У преотоманском персијском језику речју *балкан* означавала се „велика, поносна кућа“, као што је могуће упућивање на назив за блато са турским префиксом за деминутив *ан*, преточен у *балкан*.³⁰ Трајући као разделница Истока и Запада, ма колико јој само псеудоетимолошки и литерарно наменили турске речи: *бал* – мед и *кан* – крв, подручју не измиче судбинска пригодност таквог имена.³¹ Како би се избегло бреме негативних подразумевања примитивног балканизма, немачки географ Август Цојне први је употребио 1808. године појам Балканско полуострво (*Balkanhalbinsel, Balkanhalbeiland*), отуда *Balkanländer, Balkansprachen* (језици), па и *Orientalmalerei* (сликарство). Истовремено послужило је то замени дотадашњег најчешћег термина „Турска Европа“, „Европски Левант“, „Евро-пска Турска“.³² У овом случају, пред географијом је био лакши задатак у односу на просторно дефинисање Оријента. Разумљиво са одговарајућим параметрима у које се као *nomem nudum* уклапа и

²⁷ Према Р. Самарцићу Д. Танасковић, *нав. дело*, 693-695.

²⁸ I. Sekulić, *Balkan*, Beograd 2008, 19

²⁹ М. Палавестра, *Крај Балкана на крају столећа. Сусрет или сукоб цивилизација на Балкану*, Међународни научни скуп 10-12. децембар 1997, Историјски институт САНУ, Београд 1998, 134.

³⁰ М. Todorova, *нав. дело*, 86-87..

³¹ D. Tanasković, *Med i krv*, 63.

³² М. Todorova, *нав. дело*, 83,87; Б. Шијаковић, *Критика балканистичког дискурса. Прилог феноменологији „другог Балкана“*, Никшић 2001, 16.

„имагинарност“ у много чему нејединственог простора Балкана, Балканског полуострва. Убрзо под именом Југоисточна Европа, а приближније значењу свеобухватнијег регионалног ентитета.³³

Земљописне границе друга два медитеранска полуострва утврђују Пиринеји и Алпи од остатка Европе. Дунав и Сава су се лако наметнули као северна граница, мада историјски нису никада били препрека контактима и комуникацијама народа и држава. На истоку је Бугарска, а Румунија утолико што широка делта Дунава захвата и део ове земље. Обалама Црног Мора, Егејског и Мраморног мора, значи укључујући и турски део у Европи, уцртава се југоисточно и јужно раздвајање, ка Јадра-нском мору на западу. Да ли до Соче или Купе, до Ријечног или Тршћанског залива, јер, с једне стране, Словенија није била под Отоманским царством, Хрватска краткотрајније од осталих источних области, али су деценије постојања Југославије допри-неле да се њена цела територија сматра Балканом. Упркос поли-тичкој конотацији добијеној најновијим издвајањем земаља „Западног Блкана“, значи без Словеније, Румуније и Бугарске у Европској унији, ни балканологија нема разлога за брзе промене својих задатака. Такође ни историчари уметности. Ипак, у поређењу са балканолозима у чијим се истраживањима не обраћа посебна пажња оријентализму, проучаваоци ликовних уметности на Балкану чешће се срећу са неопходношћу праћења поливалентне улоге Оријента, ислама и Османског царства. Посебно због тога што постоји подударност простора на коме су трајале цивилизацијски утицајне државе. Наместо Источног римског царства следили су миленијум византијске и пола миленијума османске империје. Проистекло је тражење таложене византијског и отоманског културног наслеђа и традиције, са свим слојевима етничких и верских разлика, супротстављања, да ли и прожимања. Разу-мљиво заинтересованија за југоисточну Европу и Малу Азију, српска историја уметности занемарује северну Африку, где се протезао османски и политички и духовни простор, свеједно што је и он различит од блискоисточног. Наполеонова освајања и колонизација северне Африке, разгоревања „Источног питања“, узроковали су јачање западноевропског виђења Оријента, под-ржано источанством књижевних, музичких, ликовних дела. Лоцирање Оријента на северне обале Медитерана и Балканско полуострво добија секундарне особености. Основано се упозорава да један од основних предуслова балкански оријентализам не задовољава с обзиром да балканске земље нису биле колонијализоване,³⁴ ни од Османлија нити у XIX веку од западноевропских држава, него су биле инкорпориране у државно – политичке организме отоманског и хабзбуршког царства. Непоречив је процес османизације југоисточне Европеса многим обе-лежјима исламске културе и цивилизације. Не у мери да би се подценило очување националног и верског имена православних народа, дуго без политичке власти, али са великодостојницима Цркве често и у улози етнарха. Понавља се питање, без обзира на врсту одговарајућих компоненти, због чега би исламска Турска преузела квалификативе оријентализма, а не и носилац

³³ М. Todorova, *nav. delo*, 91.

³⁴ О томе М. Todorova, *nav. delo*,

христи-јанизације Византија. У делу тражених одговора налази се питање зашто би се од Балкана градила мистерија,³⁵ а пузданости историје супростављали парамитови³⁶ и конструисане традиције.³⁷ У отпору према неусахлим идеологизацијама и политизацијама, понуђено је да се балканско наслеђе, уобличено византијским и османским деловањем, назива левантским.³⁸ Сва је прилика да ће ићи тешко исправљање дуговековног лимеса, разделнице између Истока и Запада, „између примитивизма и прогреса“. У веку процвата оријенталне моде и сликарства у XIX веку део Балкана јужно од Саве био је Европи најближе егзотично подручје,³⁹ захвално да се настави схватање Запада о Босни као европском оријенту,⁴⁰ да се придружи и поглед на „словенски оријент“.⁴¹

Друга религија у свету по броју верника, прва по брзини ширења, не може се и даље сматрати загонетком,⁴² нити јој се истрајно приписивати „тамни вилајети“ изоловани од западног света. У „мрачном“ турском периоду у XVI и XVII веку Срби су обновили Пећку патријаршију, одличним мајсторима поствизантинске појаве поверили осликавање цркава и икона, а на далекој пери-ферији једне нимало заостале државе. У њеној престоници Истамбулу цветала је елитна османска уметност. Међу њеним представницима и „турски Микеланђело“ Синан, током XVI века као дворски архитекта градитељ џамије Сулејмана Величанственог, такође и богомоља на Косову и у Босни. Научнике са Балкана изненади мноштво цариградских мошеја из XVIII века обавијених плаштом морфологије у духу западноевропског барока. За узврат, рађао се у XV веку европски ликовни оријентализам, врло брзо сужене пажње на Блиски Исток. Европски уметници су из њега црпили, у његов амбијент постављали своје садржаје (Белини, Ђорђоне, Веронезе, Рубенс, Тинторето, Рембрант). Акцент је поново потекао из XVIII века. Док је Балкан крварио у аустро – турским ратовима, а православни живаљ се пред обновљеним налетима Османлија спасавао пресељењима у средњу Европу, већ безбедну од блискоистичних војски, Запад су занимали турска мода и хареми, азијске „шиноазери“ и малоазијске „тиркери“.

Да ли су српски маниристичко – барокни сликари и графичари XVIII века могли да се оглуше о захтевност сцена из Старог и Новог завета да добију одговарајућа сценографска, костимографска и физиономска обележја, за догађаје који су се дешавали управо на Блиском Истоку, на

³⁵ С. Павловић, *Историја Балкана 1804-1945*, Београд 2004, 496.

³⁶ А. Митровић, *Историја и парамит. Балкан или Проклето полуострво*, у С. Павловић, *Историја Балкана*, 517-524.

³⁷ М. Todorova, *nav. delo*, 41.

³⁸ Д. Танасковић, *Исламско у књижевности и култури балканских народа*, 678.

³⁹ Е. Скопетеа, *Оријентализам и Балкан*, *Историјски часопис XXXVIII* (Београд 1991), 133.

⁴⁰ М. Тимотијевић, *Паја Јовановић*, Београд 2009/2010, 80.

⁴¹ М. Јевтић, *На истоку Запада, разговор са Дарком Танасковићем*, Београд 2000, 32

⁴² А. Митровић, *Ислам као загонетка*, *Летопис Матице српске* 484, 4, (Нови Сад, октобар 2009), 595.

Леванту, на Оријенту. Илустроване западноевропске Библије пружале су мање од мо-гућих боравака, као и уметничких студија, у Бечу, Италији, пред делима западноевропских оријенталиста ренесансе и барока. У највећем делу тематског и амбијенталног репертоара српске религиозне уметности у XVIII веку (профана је била у повоју) тек је започињано прилагођавање веродостојном источанству. Ношиво фигура било је ближе уопштавању средњовековних, виза-нтијских реминисценција са северним костимом. Илустрован је примет композиције *Јестира пред Ксерксом* Теодора Крачуна (Саборна црква, Сремски Карловци) где је црнопуте пажеве обу-као у оријентални костим.⁴³ Стотинак година касније и српски уметнички оријентализам имао је другачије предуслове.

А средином XVIII века Тијеполо је насликао монументалну фреску са приказом Африке у којој су се, у земљама Магреба, на северу континента, још изразитије оцртавале духовне и културне разлике у односу на оне под окриљем Леванта односно Мале Азије. Занимање ликовних уметника за Оријент трајало је кроз цео XX век. Ипак, зенит оријентализма догодио се средином XIX и другој половини XIX века, подстицан романтичарским умет-ницима – путницима. Прихватили су га и ширили и балкански не само сликари, него и српски књижевници. Преводима османске поезије, на пример, Јован Јовановић Змај скреће пажњу да је у српском романтизму, под утицајем немачке литературе, расло занимање и за Исток, саображавано у виду прихватања источно-западне синтезе.⁴⁴ Историчари ликовних уметности издвојено проучавају исламску уметност на тлу бивше Југославије. И уочавају разноликост исламске културолошке слике, баш као и у виђењу модерних уметника. После врхунца оријентализма у XIX веку интересовање за њега није замрло. Већ су опоненти историцизму, импресионисти, наставили да сликају арабљанске градове, алжирске хареме, мароканске кафанице, обојене лока-лним разликама. Као што се и данас чини да неке другости у „еклектичкој османској синтези“ садрже само микрокосмичку димензију. Као, на пример, нерадо прихватање џамије арапског типа у срединама другачије традиције (Македонија, Косово и Метохија, Босна и Херцеговина).⁴⁵ Сецесија, арнуво, Југендстил, на прекретници XIX и XX века, проширили су погледе ка старим цивилизацијама свих континената, па и ка Далеком Истоку, као што се и строго окарактерисана конзервативност историцизма, у чијем је руху растао оријентализам, обраћала широком спектру светског наслеђа. Устреба ли провера, и пре ње, ваља имати у виду да у уметности Западне Европе, из које је потекла терминолошка одредница оријенталног сликарства, лоцирање Оријента није залазило у север медитеранског мора

⁴³ М. Тимотијевић, *Српско барокно сликарство*, Нови Сад 1996.

⁴⁴ Д. Танасковић, *Змајев Исток*, Упоредна истраживања 1, (Београд 1975), 397 - 412.

⁴⁵ Д. Танасковић, *Исламско у књижевности и култури балканских народа*, Летопис Матице српске 482, 4 (Нови Сад, октобар 2008), 687.

ни у европско копно. Паја Јовановић је обилазио Оријент, али, тематика његових слика је највећим делом посвећена подневљу Балкана и историји, обичајима и људима његовог народа.

Балкан није био егзотични оријент за помодну уметност Западне Европе, пре нека неиспиративна некултивисана област. Фасцинацији оријентом Блиског Истока и северне Африке било би тетачно под окриље ставити Јовановићеве мотиве. Попут других сликара, како би лакше доспео до очекиване прецизности у аутентичности, доносио је са путовања предмете, нарочито за изазовне женске фигуре у источњачкој ношњи, за постизање ефектне атмосфере стварних или измишљених ентеријера. Оријенталним особеностима одевао је сцене из савременог жи-вота Арбанаса, Арнаута, од наоружаних мушкараца пушкама и чибуцима до лепотица у исочњачкој ношњи, крвна освета и шарм кићења невесте у истом су контексту проказивања свакодневнице једног подручја Балканског полуострва, разумљиво, у тоновима турцизма и источњаштва. Јовановић је, у ствари, открио своја два лика. Један је припадао прошлости и садашњости Балкана са чијег тла је црпео многе мотиве. У другом је таквим темама био у служби Европе, подлеглој епидемији оријентализма, градећи властиту идеју о Оријенту и тражила одговарајуће сликовне призоре. Оријент, тај „изум Европљана“, проистекао је, видело се, из колонизаторске политике на Блиском Истоку и у северној Африци, а да није дотицала „Европску Турску“ односно Балкан. Недостајање и тог територијалног, географског квалитета доприноси закључку да и поред неколико северноафричких тема, Јовановић није био „оријенталмалер“, него „балканмалер“.

Историчарликовних уметности је поновио удаљавање од конвенцијама утврђених оквира и задатака своје матичне дисциплине. Недавно је трагао за појашњењима термина каквим се прати проучавање националне, српске уметности новијег доба. Историјски предуслови учинили су да је српски народ подељен Савом и Дунавом, дуго живео у два велика царства, без властите државности. Националном корпусу у Аустрији, односно Аустро-Угарској, приписивала се припадност прогресивнијој западно – европској држави. Не само у територијалном смислу погрешним на сужавањем војвођанско и Војводину која заправо до 1945. године не постоји. Док су Срби у османском царству, сматра се, трајали у тој заосталој, оријенталној земљи, а потом се це-локупни национални прогрес почео везивати за државотворно обновљену Србију. Вековно заједништво је подређено схватању о отоманским и хазбуршким Србима, о Србији и Војводини, о Србијанцима и Војвођанима, на „имагинарном Балкану“ и у ништа мање имагинарној Средњој Европи.⁴⁶

Географским подручјем Балканског полуострва баве се и историчари античке и римске прошлости,⁴⁷ али тек је појава на-рода“оријенталног Оријента“ учинила сложенијим проучавања материјалног и духовног наслеђа Оријента и Балкана „на истоку Запада“. И подсетила на

⁴⁶ М. Јовановић, *Војвођанска присуства у целовитости српске уметничке прошлости*, *Летопис Матице српске* 484, 4, (Нови Сад, октобар 2009).

⁴⁷ Е. Papazoglu, *Iz istorije antičkog Balkana*, Beograd 2007; Ista, *Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba*, Beograd 2007.

тражење путева до извесних норми и конвенција у терминологији и појмовнику историје ликовних уметности, како не би и они опстајали у неком имагинарном простору необавезности и подразумевања. Значајан корак предузели су историчари српске књижевности, утврдивши да је „муслимански културолошки код чврсто и дубоко усађен у срп-ску књижевност, тако да без њега не можемо разумети силне противречности српског човека, његове историје и културе“. Без уверености да су већ дати, до нових одговора могу се запутити и истраживачи византијске и исламске, оријенталне и балканске уметности.⁴⁸

Miodrag Jovanović
SERBIAN ART – THE BALKANS AND ORIENT

Scholars who study Serbian painting heritage have not specifically dealt with terminological and conceptual weight of the words Orient and the Balkans. Orient carries an old conceptual meaning of the east, hence the Far and Middle East, that is Asia Minor to which Levant also belongs, eastern coast of the Mediterranean Sea. From the geographical point of view, it is determined that the Christian Byzantine Empire was also in the Orient, but this region became such only after the arrival of “oriental people”. Islamic, Ottoman Empire also penetrated into the mainland of Europe, into “European Turkey”, the Balkans, the Balkans Peninsula, into the South Eastern Europe – according to terms from XVI and XIX century. Colonization of the North Africa contributed to flourishing of Oriental Art, especially in Europe. Mostly working on the Balkans topics in his paintings, Serbian painter Paja Jovanović is more “Balkan-maler” than “Oriental-maler”. Significant step was made by historians of Serbian literature, by establishing that “Muslim cultural code was deeply and firmly rooted into the Serbian literature, so that without it we cannot understand the numerous contradictions of a Serbian man, his history and culture.” Without the assurance that they have already been given, researchers of Byzantine and Islamic, Oriental and Balkan art can set out to reaching new responses.

---

⁴⁸ И. Негришорац, *Српска књижевност у периоду транзиције и муслимански културолошки контекст*, *Летопис Матице српске* 482, 4, (Нови Сад, октобар 2008), 932.

